

Nyelvjárás és sztenderdizáció

Egy hangjelölési kérdés megválaszolásának módszertani alapjai

1. Bevezető. – Tanulmányomban egy 1688-ból származó Borsod vármegyei tanúvallatási jegyzőkönyv hangjelölését vizsgálom meg egy *e*-féle graféma lehetséges hangértékeinek megállapítását helyezve a középpontba.

A témaválasztásom kiindulópontjául szolgáló korábbi kutatásokban (DEME 1959; PAPP 1961; E. ABAFFY 1965; NÉMETH 2004; GRÉCZI-ZSOLDOS 2007; RÉVAI 2010) az a közös törekvés, hogy a nyelvjárás, az egykori beszélt nyelv nyomai szembeállíthatók legyenek a sztenderdizálódó nyelvváltozat, a literátusi réteg nyelvhasználatával.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban talált iratanyag minden korábbi kutatáshoz képest egyedülálló lehetőséget teremt arra, hogy nyelvjárás és sztenderdizáció kérdését megválaszoljuk - ezen tanulmány keretében egy hangjelölési problémát előtérbe helyezve. Forrásanyagunk különlegessége az, hogy ugyanannak a tanúvallatási jegyzőkönyvnek kettős lejegyzése áll rendelkezésünkre. A levéltár egyik iratcsoportja a bejegyzett törvényszéki iratok elnevezést viseli. Ez a forrásanyag nevében hordozza sajátosságát: minden tanúvallatást bejegyeztek a közgyűlési jegyzőkönyvek köteteibe, amelyek így kontrollforrásként használhatóak. Az eredeti iratanyagban (esetleg annak korábbi változatában) a vallomásokat a helyszínen rögzítették, ehhez képest a közgyűlési jegyzőkönyvekbe minden bizonnyal csak a vármegye központjában kerülhettek bele a vallomások bizonyos idő elteltével.

A nyelvi változók kijelölése nem okoz problémát, a jegyzőkönyv korábbi és későbbi változata önmagában hordozza a kettősségeket. Bár vizsgálatomat több nyelvi szinten kívánom elvégezni, az eddig nem publikált jegyzőkönyvek betűhű átírása során az első jelenség, amely szükségszerűen megoldandónak tűnt, egy *e*-féle jelzés tisztázása. Tisztázása abból a szempontból: van-e lehetőség anyagunkban arra, hogy a nyelvjárásokban élő, a mai köznyelv számára azonban kikopott *ĕ*, *ē* hangok bármelyikét jelölhessék.

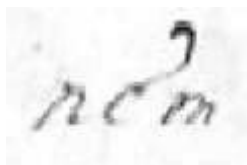
A vizsgált jegyzőkönyv kb. 35000 N terjedelmű, Szendrőből származik 1688-ból. A nagyobb terjedelmű jegyzőkönyvek közé tartozik, 26 tanút faggatnak 6-6 kérdést feltéve nekik. Már a jegyzőkönyv általam korábbinak tartott változatában sem történik utalás minden tanú esetében minden kérdésre, a 6. kérdésre („*Sĕxtō. Együttis mafuttis lakožo Emberekbĕn kik lĕhet,, | nĕnek mind ezekbĕn az utrumba(n) fel tett dolgokban | jó tanuk vallya megh a' Tanu*”) adott válasz több tanú esetében elmarad. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy ez sem feltétlenül a jegyzőkönyv abszolút első variációja. A vármegye szolgabírája, aki a jegyzőkönyv felvételénél jelen volt, Lovász István, akiről az derül ki, hogy szendrői lakos, hiszen a szöveg tanúsága szerint magáról azt állít-

ja, hogy „jöttem ki és ültem lē | ugya(n) ézēn szendrő nevű Confiniumba(n) a' magha(m) | lako hazánál” (a forrás levéltári jelzete: IV/A 501/c XVII.I.60.).

A betűhű lejegyzés elkészítése során alapvetően a Régi Magyar Levéltársorozat megoldásait követtem. Ezek közül az elvek közül számunkra most a legfontosabb az, hogy a betűk mellékjelét mindig meg kell tartani úgy, ahogy az iraton szerepel. Minthogy gyakran még fénykép alapján sem egyértelmű, hogy van-e ékezet egy-egy betűn és hány ékezet van, a mellékjelek az átírásban nem egyszerűsíthetők: pontosan annyi ékezetet teszünk a betű fölé, ahány az eredetiben látható. Annyi változtatás megengedett, hogy a félrecsúszott ékezetek a betű felé kerülnek, a vesszők dőlési szöge pedig egységesül (HEGEDŰS–PAPP 1991: XIII–V). Az átírás során figyelemre méltó volt egyes *e* betűk fölött egy íves mellékjel, ez a mellékjel többnyire – de nem kizárólagosan – kapcsolódik az *e* felső szárához (*ě*). A graféma íve – technikai okokra visszavezethetően – a tanulmány digitális változatában nem kapcsolódik az *e* felső szárához, mint ahogyan az eredeti forrásban is van arra példa, hogy az ív alsó szakasza elhalványodik, nem látható tisztán. A vizsgálandó betű eredeti formájában megtekinthető az 1. ábrán.

1. ábra

A vizsgálandó graféma

2. Hangjelölés-történeti kiindulópont. – Lehet-e jelentősége e jelnek a hangjelölés- és helyesírás-történetünk felől, vagyis a sztenderdizáció szempontjából: a hangjelölésünk korai ómagyar kori rendszerében a mai *e* betűnk mindenfajta mellékjel nélkül mind a két rövid és mind a két hosszú magánhangzót jelölhette. A kései ómagyar kor mellékjeles helyesírása tett először kísérletet a rövid *e* hangok megkülönböztetésére, azonban azt is tudjuk, hogy e két hangnak a jelölése a Huszita Biblia kódexein kívül más forrásokban nem jellemző. A középmagyar kor újabb problémát vet fel, hiszen egyfelől azt látjuk, hogy a misszilisek számának és az íródeákok szerepének növekedésével a hangjelölési rendszerben heterogén típusok nem rajzolódtak ki, másfelől amennyiben e korban a nyomtatványok helyesírását/hangjelölését is nézzük, akkor azt találjuk, hogy az *e*-féle hangok nyíltságának és zártságának megkülönböztetése sok esetben huszita jelére emlékeztető *e*-jelzés (*ě*) (amikor tehát az íves mellékjel a betű alatt található, nem felette) megtalálható az egyes szerzőknél: Sylvester János munkásságában nagy valószínűséggel *ě* hangot jelölt, Dévai Bírónál ugyanez az alsó mellékjellel ellátott *ě* betű ugyanakkor legtöbbször a hosszú nyílt *ē* jeleként tűnt fel, a protestáns helyesírás alakításában meghatározó Heltai Gáspár is használja az *e* alulfarkas jelét, az ő esetében nyílt *e* hangértékben. Minthogy azonban a protestáns hagyomány (különösen Szenczi Molnár Albert gyakorlata) ezt a

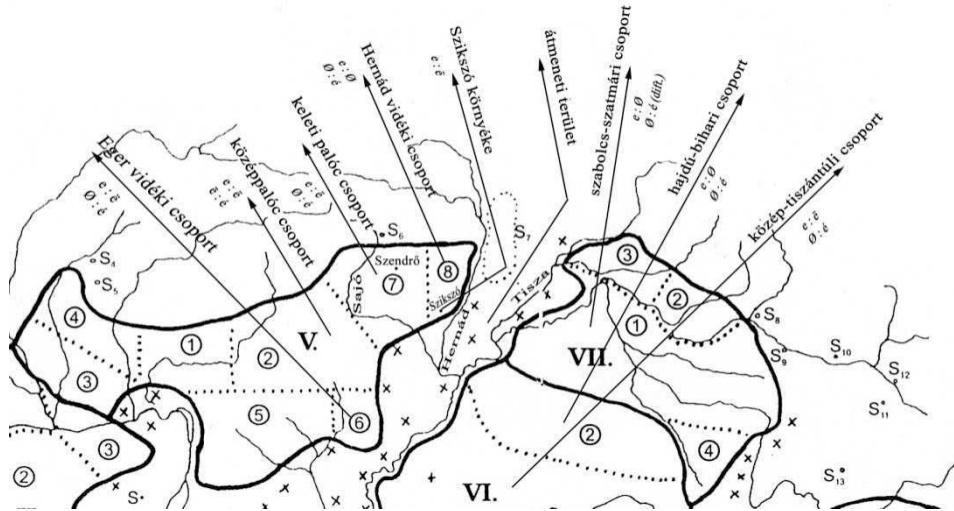
megoldást elvetette, az *e* hangok megkülönböztetése a továbbiakban megoldatlan maradt (KOROMPAY 2003: 281–300, 579–95). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az *ę* és az *ě* grafémák között kapcsolatot feltételezek, pusztán annak bizonyítékaként érdemes az *ę* lehetséges hangértékeivel foglalkozni, hogy bármilyen esetben egy megkülönböztető írásjel hangértékkel bírhat. Ezen a helyen – a protestáns helyesíráshoz, hangjelöléshez kapcsolódóan – jegyzem meg azt a tényt, hogy Borsod vármegye protestáns vármegye volt (KLEIN 1939: 38–45).

E gondolatsort lezárva, amennyiben a hangjelölési megoldások fő sodrát tekintem, akkor a sztenderdizációs törekvések afelé tartanak, hogy az *e* hangok jelölése mögött a 17. század végi jegyzőkönyvben semmiféle nyíltságot-zártságot ne feltételezzek sem a rövid, sem a hosszú magánhangzók körében.

3. Dialektológiai kiindulópont. – A dialektológia felől nézve a kérdést: vizsgált településem (Szendrő) a keleti palóc csoportban (palóc régió keleti tömb) helyezkedik el. Közvetlen közelében a palóc régió több csoportja is megtalálható: középpalóc csoport (palóc régió középső tömb), Eger vidéki csoport (palóc régió déli tömb), Hernád vidéki csoport (palóc régió keleti tömb). Keleti, délkeleti irányban azonban településemtől nem áll távol két másik régió sem: a szabolcs-szatmári csoport (északkeleti régió), illetve a közép-tiszántúli csoport és a hajdú-bihari csoport (Tisza–Körös-vidéki régió) (MDial 2001: 5. melléklet). Ez utóbbi két régióval már csak azért is számolni kell, mert a palóc régió keleti tömbjétől közvetlenül délre és keletre egy átmeneti sáv kezdődik, és az egykori Borsod vármegye több települése – Szendrőtől eltérően – már nem a keleti palóc csoportba esne, hanem az előbb említett átmeneti sávba. Az előbbieken felsorolt nyelvjárási csoportokat és régiókat IMRE SAMU nyomán kiegészítettem; a Hernád vidéki csoportban külön kiemeltem Szikszót, minthogy e terület – környezetétől eltérő – *ě*-zésével is számolni kell (IMRE 1971: 358).

A vizsgálat tárgyát képező *e*-féle hangokra rátérve: a keleti palóc csoport a rövid zárt *ĕ*-t és nyílt *e*-t ismeri, a hosszú nyílt *ē*-t azonban nem. Szendrőtől távolodva azt látjuk a dialektusok 20. századi állapotát alapul véve, hogy az *e* hangok tekintetében e területtől nyugatra fekvő középpalóc mind a két rövid és mind a két hosszú *e* fonémát ismeri. Kelet felé haladva változatos a kép, Hernád vidékiben nincs meg az *e* : *ĕ* fonémaellentét, Szikszó környékiben megvan, és e keleti tömbben a hosszú nyílt *ē* hiányzik. Eger környékén ismét megvan a rövid *e* hangok szembenállása, hosszú nyílt *ē* viszont hiányzik. Tovább haladva pedig a hajdú-bihariban már csak a két köznyelvi *e* van (egy rövid és egy hosszú), a szabolcs-szatmári ettől csak az *é* diftongusos realizációjában különbözik (rövidfonéma-rendszere ennek is csak 7 tagú), a közép-tiszántúli azonban az *ĕ* : *e* szembenállást megkülönbözteti (hosszú magánhangzói közül hiányzik az *ē*) (MDial 2001: 282–92; IMRE 1971: 358). Ezeket a tanulságokat a 2. ábrán (Szendrő környéki területek rövid és hosszú *e*-féle hangjai) szemléltetem. E térképlap a Magyar dialektológia 5. mellékletét alapul véve készült.

2. ábra

Szendrő környéki területek rövid és hosszú *e*-féle hangjai

A térképlapon ábrázolt áttekintésből az alábbi következtetés vonható le a vizsgálat tárgyát képező *e*-féle hangokra nézve: Szendrő környékén nagyobb eséllyel találkozunk a két rövid *e* fonémával, mint a két hosszúval, illetve az a tény, hogy a rövidfonéma-rendszer kétféle *e* hangot is ismerjen – ráadásul nagy megterheltséggel –, több irányból is táplálkozhatott (nyugat felől a középpalóc irányából, Szükszó és Eger környékéről, illetve a közép-tiszántúli csoportból is). Kevesebb esélye van a nyelvjárások 20. századi állapotát ismerve annak, hogy a hosszú nyílt *ē* tagja, megterhelt tagja legyen a rendszernek, *e* terület ma sem ismeri, illetve egyetlen forrásból táplálkozhat: a tőle nyugatra fekvő középpalóc irányából.

BENKŐ LORÁND nyelvjárástörténeti monográfiájában az újmagyar nyelvjárások korára (15–16. század fordulójától napjainkig) vonatkozóan azt állapítja meg, hogy nyelvterületünk északkeleti és keleti részén a *ē* ~ *e* közti – etimológiai alapon álló – fonetikai különbség kiegyenlítődött. Az *ē* és *e* egybeesésének fonetikai, területi és kronológiai vonatkozásait rendkívül nehéz megítélni, mivel nyelvemlékeink hangjelölésétől ezirányban szinte semmi segítséget nem várhatunk. A kiegyenlítődést a szerző részben hasonulások, részben helyzeti okokra vezeti vissza: vagy az történt meg, hogy a szótest *ē*, *e* hangjai hasonultak, fonetikailag kiegyenlítődtek (*berék* > *berek* ~ *bērök*), vagy az történt, hogy a hangsúlyos szótagok zárt *ē* hangjai nyíltabbá, a hangsúlytalan szótagok nyílt *e* hangjai zártabbá váltak (*szög* > *szeg*, *mézes* > *mézés*) (BENKŐ 1957: 91).

Végül nem elfeledkezve még egy fontos adalékról: a korábban említett sztenderdizációs törekvés mellett – ha időben előrehaladunk – még a felvilágosodás korában is számtalan kísérlet volt arra, hogy a zárt *ē* hang jelölését elterjessék, pl. Kalmár György, Baróti Szabó Dávid, Kovács Ferenc, Verseghy Fe-

renc és mindenekelőtt Vályi András e téren végzett munkásságára utalhatunk (BENKŐ 1963).

A hangjelölés sztenderdizálódó változatának és a nyelvjárási régióknak az összesítése után reálisnak tűnik az az alapfeltételezés, mely szerint a jegyzőkönyvben feltűnő *e* feletti íves mellékjel kísérlet az *e*, esetleg *é* hang valamely ejtési variációjának jelölésére. Természetesen a jegyzőkönyvben emellett az íves mellékjeles *é* betű mellett jelen van az *e* mellékjel nélküli formája is, illetve a mai *é* betű is, ahol a mellékjel egy dőlő ékezet.

4. A vizsgálat eredményei. – A jegyzőkönyv vélhetően korábbi példánya sokkal több esetben tartalmazza ezt a jelölést, mint a vármegyei jegyzőkönyvbe bemásolt változata: 249 eset áll szemben 72 esettel. Az arányok érzékeltetésére három kategóriába soroltam elsőként az adatokat, a három csoport kialakításában a vizsgálhatóság (illetve a vizsgálat akadálya) volt meghatározó szempont. Az első csoportot a magyar szavak és keresztnevek alkották, ezek esetében 185 jelölés áll szemben a bemásolt változat 53 jelölésével, tehát mintegy 78-22%-os a megoszlásuk. Latin szavak esetében (amelyeket megfelelő latin kompetencia hiányában nem kívánok megvizsgálni a továbbiakban) 35 jelölés áll szemben 14 jelöléssel, tehát százalékosan 71-29%-os a megoszlás. Végül tulajdonnevek közül a családneveket vettem külön kategóriába (ezeket nem tudom ugyanis vizsgálni, ebben az esetben a nyelvjárási kontrolladatok hiánya nehezíti a további vizsgálódást), ott 29 jelölés áll szemben 5 jelöléssel, tehát 85-15%-os a szembenállás. A két utolsó csoport példáitól eltekintve a jegyzőkönyv 185 adatával, illetve a vármegyei változat 53 adatával folytatódott a vizsgálat: ezeket további csoportokba osztottam két elv alapján, a tövek szempontjából egy csoportba kerültek az etimológiailag összetartozó szavak, a *tő* és az abból létrehozott származékszavak, illetve természetesen ha ugyanaz a szó többször fordult elő; de azonos csoportot kaptak a visszatérő formánsok is (pl. a *ban/ben* rag a különböző tövek után). Összességében 69-féle eset rajzolódott ki.

A példák összegyűjtése és a megfelelő csoportok kialakítása után a korra (17. század) és helyre (Borsod vármegye) vonatkozó nyelvtörténeti pótkompetencia kialakítása okozta a módszertani nehézséget. Elsődlegesen arra törekedtem, hogy nyelvjárási adatokkal vessem össze a jegyzőkönyvek *e*-féle hangokat tartalmazó alakjait. Természetesen nem lehet eltekinteni az etimológia eredményeitől és a mai magyar nyelvi adatok alapján levonható következtetésektől sem, azonban ezek hierarchiájában a nyelvjárási adatokra helyeztem a hangsúlyt. A nyelvjárási adatok, amelyek az *e* hangok megfelelő helyén (hangsúlyos szótagban, hangsúlytalan szótagban, szuffixum előtt vagy szuffixumban) az összevetést biztosították, a Magyar nyelvjárások atlaszának térképlapjairól és az Új magyar tájszótár megfelelői szócikkeiből származtak. A Magyar nyelvjárások atlasza esetében az adatok összegyűjtése lényegesen könnyebb volt, hiszen a kutatópontok közül Szendrőhöz az L-5-ös szuhogyi kutatópont állt a legközelebb. Szendrő 30 km-es körzetében 10 kutatópont adatait néztem végig alaposan, illetve igyekeztem az egyes térképlapokon azt is megfigyelni, hogy területünktől nyugatra, délre és keletre távolodva milyen tendenciák mutathatók ki. Az Új

magyar tájszótár adatai sokkal nagyobb sugarú körből származtak, mivel nagy volt a szórás, összességében egy 100 km sugarú kör adatait gyűjtöttem össze. A 69 vizsgált eset nem volt vizsgálható mindkét forrásban, illetve olykor egyikben sem. Az *é* graféma hangértékeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat

Az *é* graféma hangértékei

hangértéke	érintett esetek száma (összesen 69)	szavak száma a jegyzőkönyv korábbi változatában	szavak száma a vármegyei jegyzőkönyvben
ĕ	15	63	20
e	29	68	18
e/ĕ	1	2	0
é	7	8	0
ē	1	8	0
?	16	35	15

A legfontosabb eredmény a táblázat első két sorában található, mely szerint lehet, hogy a nyílt *e*-zű esetek száma nagyobb az *ĕ*-vel szemben, azonban a szavak száma a jegyzőkönyv korábbi és a vármegyei jegyzőkönyvbe bejegyzett változatában fej fej mellett halad (63-68, 20-18 adattal). Az *é* graféma hosszú magánhangzós hangértékével érdemben nem kell számolni.

Biztosan zárt *ĕ*-zűnek minősítettem az *e* felül íves jelölését az *ĕgy* szóban és származékaiban (*ĕgyik, ĕgyütt, ĕgyéb, ĕgyyszer*), ennek eldöntésében a MNyA-nak térképlapjai segítettek (*egy, egyenként és egyszer*), a vizsgált terület kutatópontjai közül 9, illetve 8 esetben hangsúlyos szótagi helyzetben zárt *ĕ*-t mutattak.

Biztosan nyílt *e*-zűnek minősítettem azonban a *-ben* rag *ĕ* betűjét, hiszen a MNyA-nak a térképlapja is ezt igazolta (itt csak egy térképlapot lehetett megvizsgálni, a *kertben* térképlapot), illetve a mai nyílt magánhangzót tartalmazó *ban* változat is azt erősíti, hogy vele szemben szintén nyílt magánhangzót tartalmazó *ben* áll. E vizsgált rag esetében a nyílt *e*-zés etimológiai érvekkel is alátámasztható.

A zárt *ĕ* és nyílt *e* között nem lehetett dönteni a jegyzőkönyvben előforduló *nemzetes* szó kapcsán, illetve ezt kiterjesztve arra az esetre, amikor palatális, illabialis tőhöz kapcsolódik az *-s* melléknévképző. Az analóg példákra való hivatkozásomat a következőkben az indokolja, hogy vizsgálat tárgyává kívántam tenni azt a megállapítást, mely szerint toldalékmorfémák előtt a magánhangzó hangszínét a tő szabja meg. Számomra e hangjelölési kérdés kapcsán döntő mozzanat annak a megválaszolása, hogy a tő milyen mértékben, milyen elvek szerint határozza meg az előhangzó hangszínét. A probléma az volt, hogy az analogikusan bevonható szavak, pl. a MNyA-nak térképlapjai közül az *ecetes, enyves* nem ugyanazt az eredményt mutatta: az *ecetes* alapján inkább elképzelhető a zárt *ĕ* a tő egyébként nyílt magánhangzójától függetlenül (ez egybevág BENKŐ megállapításával, amely a kiegyenlítődést hangsúlytalan szótagban a zárt

ë irányába tartja lehetségesnek), az *enyves* alapján ugyanilyen nyílt *e* magánhangzót tartalmazó *tő* után nyílt *e* a képző előtt magánhangzó (a BENKŐ-féle hangsúlytalan szótagbeli kiegyenlítődésnek tehát ez a példa ugyanakkor ellentmond). Az *-s* melléknévképző előhangzójának vizsgálatakor megfogalmazódott, megoldandó kérdés általánosságban az, hogy szabad-e, érdemes-e formáns esetén más *tő*höz kapcsolódva a képzőt, jelet vagy ragot vizsgálni, hiszen olykor az eredmények egybevágtak, olykor pedig zárt *ë* és nyílt *e* tekintetében ellentétes következtetés levonására adtak alapot. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a *tő* nagymértékben befolyásolja az *e* hangszínét, és ebben a hatásban szabályszerűséget nem találunk, akkor a további vizsgálatban azzal kell számolni, hogy az elemezhető, más adatokkal összevethető alakok száma lényegesen lecsökken.

Az ívelt *é* betű *ë* hangértéke mellett döntöttem az *én* személyes névmás esetében, bár kevés tájnyelvi adatra támaszkodhattam, és azok sem álltak területileg közel (60–100 km között). Összességében az anyag azt bizonyította, hogy az *ë* hangértékkel érdemben nem kell számolni.

A vizsgált graféma *é* hangértékével pár esetben találkoztam, pl. az *édes* első szótagi, hangsúlyos magánhangzója esetében.

Nagy csoportot alkot azonban azok az eseteknek a száma, amelyekben tájnyelvi adat hiánya miatt nem lehetett döntést hozni. Többször fordultak elő (összesen 8 esetben) az *-e* simuló kérdőszócska adatai a szövegben, ám területileg is közel álló tájnyelvi adat hiányában nem hoztam döntést ebben a kérdésben (a táblázat kérdőjeles adatainak számát gyarapítja jelenleg). Ezek az adatok döntőek lehetnek majd a kutatás végén, hiszen ha megfelelő tájnyelvi adat nem is volt, de tudjuk, hogy Baróti Szabó Dávid az *ë* hang *é* betűvel való jelölését két szűk nyelvi térre korlátozza (1800): köztük az *-e* kérdőszócska feltüntetésére (BENKŐ 1963: 18). Miért ne számolhatnánk tehát azzal, hogy ezek az adatok a zárt *ë*-zók alakok számát gyarapítsák a statisztikában?

Az adatok megítélésének relatív voltát még egy példával szemléltetem: a *ser* adatot nyílt *e*-zönek kellett tekintenem, mert Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből az ÚMTsz. alapján a nyílt *e*-zés volt többségben, és csak szórványosan voltak adatok zárt *ë*-zók változatra. Vélhetően a *ser* is átbillenhet a zárt *ë*-zés oldalára, mint ahogyan Kalmár György 1770-ben megjelent *Prodromus*ából ezt sejtethetjük, hiszen – BENKŐt idézve – az *ë*-t Kalmár nagy nyelvi pontossággal jelöli, példái között pedig ott szerepel a *sër* is (BENKŐ 1963: 4).

Lektori javaslat nyomán az alábbi kiegészítő statisztikával támasztom alá a véleményemet, mely szerint az első szöveg lejegyzője számára a vizsgált grafémaalak bizonyosan funkcióval rendelkezett. Egy-egy konkrét szóalakban megvizsgálva azt, hogy mely grafémát hányszor használják a literátusok, az alábbi összefüggés mutatható ki: az *egy* szóban és származékaiban (*egyik*, *együtt*, *egyéb*, *egyszer*) 11 esetben az első lejegyző az ívelt mellékjeles *é* grafémát használja, míg a második lejegyző ugyanezekben a helyeken ezt elhagyja, és a mellékjel nélküli *e* betűt rögzíti; 1 esetben mindketten *é* betűt írnak; 4 esetben pedig mindketten *e* jelölést használnak. A *nem* és *hanem* szavak esetében is elvégezve a vizsgálatot: 26 esetben az első lejegyző *é* grafémát használ, a második lejegyző mellékjel nélküli *e* betűt ír; 4 esetben fordított a helyzet, az el-

ső lejegyző használja a mellékjel nélküli, a második lejegyző pedig az ívelt mellékjeles változatot; 1 esetben mindketten *é* grafémát írnak; 22 esetben pedig mindketten a mellékjel nélküli *e* betűt használják. Látszólagosan ez az utolsó adat megingathatná az ívelt mellékjeles *é* betű differenciáló jellege kapcsán állítottakat, azonban a 22 esetből jelentős számban, 14 esetben az a helyzet, hogy az *e* grafémát követő nazálist a lejegyző nem írja ki, hanem a korban megszokott módon rövidíti, egy ívelt jellel helyettesíti. Ezzel pedig megmagyarázható, hogy az *e* betű felé ugyanezt a jelet – jellemzően csak ebben a helyzetben – már nem teszi ki.

5. További feladatok. – Korábbi gondolataimmal a kutatás folytatásának irányát is tulajdonképpen részben már kijelöltem, az elvégzendő teendőknél az összesítésével zárom tanulmányomat. Minthogy az alapkérdésre adott válasz, az íves mellékjeles *é* betű esetében a zárt *ë*-zés és a nyílt *e*-zés lehetősége döntetlen, az első teendő véleményem szerint az adatok kontrolljának további biztosítása, az adott helyre és időre vonatkozó nyelvtörténeti pótkompetencia minél pontosabb, alaposabb megteremtése. A három pillér, amelyre eddig támaszkodtam (elsődlegesen nyelvjárási adatok, szükség esetén kiegészítve az etimológia és a mai magyar nyelv adataival) nem elegendő, a nyelvjárási adatok olykor egymásnak is ellentmondanak, tehát megerősítésükre a nyelvtanokban jelentkező *e*-zű és *ë*-zű példaanyag összegyűjtését lehet és szükséges megtenni. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek ebből a szempontból a 17. századi grammatikák, illetve azok a szerzők, akiknek nyelvi életrajza azt bizonyítja, korának nyelvi állapotát e régióban jól ismerték, így a miskolci születésű Vályi Andrászt említhetjük (BENKŐ 1963: 13). Úgy vélem, a pótkompetencia építéséhez mindenképpen hozzájárul, ha időben akár későbbi, felvilágosodás kori, *e*-zéssel kapcsolatos utalásokat gyűjtök össze, mintha csak a már említett három pillérre támaszkodnék az egyes konkrét szavak hangszínének eldöntésekor. Sőt azt gondolom, ez a negyedik pillér a többnyire 20. századi nyelvjárási adatok elé is helyezhető a hierarchiában, minthogy vizsgált korszakunkhoz időben közelebb áll.

A második teendő, hogy ki kell terjeszteni az összes *e* jelre a vizsgálatot: tehát a mellékjel nélküli, és a mai *é* betű dőlő ékezetes eseteire és példaanyagára is, mindaddig torzítanak az eredmények, amíg nem látható tisztán, hogy pl. a mellékjel nélküli *e* betű milyen hangértékekben jelentkezhet. Végül a harmadik feladat az, hogy a vizsgálandó jegyzőkönyvek számát is növelni kell, ebből a szempontból szerencsém van, hiszen rendelkezésemre állnak más források, amelyek hasonlóképpen jelölik az *e* betűket (tehát mind a három említett *e* jelre van bennük példa), és ráadásul ugyanerről az észak-borsodi területről, Szendrőből és Rudabányáról származnak. Több szöveg bevonása azért is szükséges, hogy végső soron arra a kérdésre is választ tudjak majd adni, hogy több kéz írására jellemző sajátosság-e az *e* felül íves jelzése. E közelebbről megvizsgált jegyzőkönyv két változata véleményem szerint más-más literátustól származik, illetve időben korábbi, 1640–41-ből származó jegyzőkönyvekben is látom az *e* felül

íves jelzését; tehát megelőlegezhetem, több kéz írására lesz végső soron jellemző a használata a 17. századi Borsod vármegyében.

Kulcsszók: hangjelölés-történet, sztenderdizálódás, nyelvjárástörténet, tanúvallatási jegyzőkönyv.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1963. Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa? Magyar Nyelvőr 3–20.
- CSÍKVÁRI ANTAL szerk. 1939. Vármegyei szociográfiák V. Borsod vármegye. Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala.
- DEME LÁSZLÓ 1959. A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU (szerk.) 1968–1977. Magyar nyelvjárások atlasza. I–VI.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. Nógrád vármegye nyelve a XVII. században. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP Lajos 1991. Középkori leveleink (1541-ig). Tankönyvkiadó. Budapest.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó. Budapest.
- KLEIN GÁSPÁR 1939. Borsod vármegye és népességének története. In: CSÍKVÁRI (szerk.) 1939: 38–45.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS – PUSZTAI (szerk.): 281–300, 579–95.
- B. LŐRINCZY ÉVA – HOSSZÚ FERENC szerk. 1979–2010. Új magyar tájszótár. I–V. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MDial = KISS JENŐ (szerk.) 2001. Magyar dialektológia. Osiris Kiadó. Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- RÉVAI VALÉRIA 2010. A nyelvhasználat szintjei a XVI–XIX. században Északkelet-Magyarországon. Iskolakultúra, Veszprém.

MIKLÓS GABRIELLA

miklos_gabriella@yahoo.com

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Magyar Nyelvtudományi Doktori Program

Dialect and Standardization

The aim of this paper is to examine a record of testimonies from the 17th century. The main question is the use of a special grapheme: what kind of phoneme can be recorded with the help of this sign. There are arguments that confirm the distinctive feature of this grapheme: mainly from dialectological point of view. The research proves that the sign undoubtedly refers to short vowel (not a long one), but it was also shown that it can be either low or central vowel most of the cases. The control of data is primarily necessary in the research to make the final decision of sound-to-letter correspondence. The control must be based on grammatical works from the 17th and 18th century, these are the sources that can compensate the lack of historical competence.

Keywords: history of sound notation, standardization, historical dialectology, record of testimonies

MIKLÓS, GABRIELLA